

Tomasz FIGLUS*

ZAGADNIENIA MORFOGENEZY I PRZEMIAN ROZPLANOWANIA WSI NA TLE ROZWOJU OSADNICTWA W ZACHODNIEJ CZĘŚCI GMINY SZADEK

Streszczenie. Artykuł prezentuje wyniki badań geograficzno-historycznych dotyczących zagadnień morfogenezy i zmian rozplanowania wsi w zachodniej części współczesnej gminy Szadek. Szczegółowej analizie poddano 32 punkty osadnicze położone na zachód od koryta rzecznego Pichny Szadkowskiej lub leżące w bezpośrednim jego sąsiedztwie. W badaniach wykorzystano historyczne źródła kartograficzne, w tym mapy topograficzne oraz archiwalne plany poszczególnych jednostek osadniczych. Ich analiza porównawcza w ujęciu dynamicznym dała podstawę do rekonstrukcji inicjalnych struktur przestrzennych oraz ich późniejszych zmian. Pochodzenie i proces kształtowania układów ruralistycznych omówiony został w kontekście rozwoju osadnictwa na badanym obszarze, dzięki wykorzystaniu źródeł dokumentowych oraz statystyczno-opisowych od okresu średniowiecza do XX w. Uwzględniono m.in. metrykę historyczną wsi, proces lokacji na prawie niemieckim, rozwój i zanik stosunków folwarcznych. Na tle zjawiska transformacji morfologicznej w XIX i XX w. udało się zidentyfikować przykłady układów przestrzennych pochodzenia feudalnego, w tym nieregularne wsie drogowe z blokowo-pasmowym układem działek, relikty ulicówek z układem niwowym rozłogów oraz dobrze zachowane w krajobrazie kulturowym dawne struktury dworsko-folwarczne.

Słowa kluczowe: osadnictwo wiejskie, morfogeneza, zmiany układów przestrzennych, gmina Szadek.

W skład gminy wiejsko-miejskiej Szadek według danych Urzędu Miasta na dzień 24.01.2012 r. wchodziło ogółem 70 jednostek osadniczych o charakterze wiejskim. Niniejszy artykuł obejmuje te spośród nich, które usytuowane są w zachodniej części gminy. Zaliczono do niej wsie położone na zachód od biegu Pichny Szadkowskiej lub leżące w bezpośrednim sąsiedztwie jej koryta¹. W kolejności

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki.

¹ Z wyjątkiem Przatowa (obecnie Górnego i Dolnego), który uwzględniony został w rozważaniach na temat wschodniej części gminy z uwagi na to, iż stanowił element większego kompleksu osadniczego wraz oddaloną od niego na północ Wolą Przatowską.

alfabetycznej są to: Babiniec, Boczki Nowe, Boczki Stare, Boczki-Kolonia, Boczki-Parcela, Borki Prusinowskie, Dziadkowice, Dziewulin, Góry Prusinowskie, Grzybów, Hamentów, Jamno, Karczówek, Karczówek-Kolonia, Kobyla Miejska, Kotlinki, Kotliny, Kromolin Nowy, Kromolin Stary, Ogrodzim-Kolonia, Prusinowice, Prusinowice-Parcela, Reduchów, Reduchów-Kolonia, Sikucin, Sikucin-Kolonia, Starostwo Szadek, Szadkowice, Szadkowice-Kolonia, Szadkowice-Ogrodzim, Wielka Wieś, Wielka Wieś-Folwark (łącznie 32 punkty osadnicze)². Znaczna część z nich nie wykazuje przy tym statusu oddzielnych wsi, lecz ma charakter kolonii i przysiółków stanowiących części większych miejscowości. Należy pamiętać, że obecny stan rozwoju osadnictwa wiejskiego na badanym obszarze jest efektem wielowiekowych procesów uwarunkowanych czynnikami przyrodniczymi, prawno-własnościowymi, determinantami natury społeczno-kulturowej oraz gospodarczo-rolniczej. Niektóre miejscowości, zwłaszcza niewielkie przysiółki i samotnie, pojawiały się nagle, po czym równie szybko ulegały zanikowi w wyniku klęsk elementarnych, procesów regulacyjnych lub inkorporacji do miasta. W związku z powyższym w badaniach pominięto część krótko funkcjonujących, efemerycznych osad, które nierzadko są trudno rozpoznawalne w źródłach i co istotne, nie pozostawiły trwałych śladów w krajobrazie kulturowym.

Zasadniczym celem niniejszego artykułu było zbadanie morfogenezy oraz procesów transformacji układów ruralistycznych, które doprowadziły do powstania nowych struktur przestrzennych. W tym kontekście konieczna okazała się również zgeneralizowana rekonstrukcja rozwoju osadnictwa wiejskiego na badanym obszarze, traktowana jako punkt wyjścia do dalszych etapów procedury badawczej, polegającej na identyfikacji pierwotnych form rozplanowania oraz ich przemian historycznych. Zgodnie ze zmodyfikowanym przez autora ujęciem terminologicznym, zaproponowanym przez M. Kotera³, studia morfogenetyczne wsi ukierunkowane są na zbadanie pochodzenia form osadniczych i zmierzają do odtworzenia istniejących obecnie w formie reliktovej, względnie całkowicie zatarzonych, dawnych układów przestrzennych w świetle oddziaływania zróżnicowanych uwarunkowań na przestrzeni dziejów⁴.

W badaniach nad rekonstrukcją dawnych form rozplanowania stosowano głównie metody retrogresywne, wykorzystując przy tym zebrany materiał źródłowy, głównie w postaci kodeksów dyplomatycznych, ksiąg grodzkich i ziemskich lub ich wypisów z dostępnych słowników historyczno-geograficznych, rejestrów poborowych, lustracji królewskich, wizytacji kościelnych oraz innych źródeł

² *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek, Załącznik nr 1 do uchwały nr XXV/178/2012 Rady Gminy i Miasta Szadek z dnia 28 listopada 2012 r.*, s. 8, 29.

³ M. Koter, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*. „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 1974, Ser. 2, z. 55, s. 3–16.

⁴ T. Figlus, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem M. Kuleszy, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013; por. H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 163, Wrocław 1995.

Ryc. 2. *Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. V oraz Kol. II Sek. III, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542

Kwestie rozwoju osadnictwa wiejskiego odnoszące się ściśle do omawianego obszaru stanowiły do tej pory przedmiot rozważań niewielu opracowań naukowych. Wskazać można jedynie pojedyncze prace podejmujące w ujęciu historycznym problematykę prawnowłasnościową, ludnościową lub ekonomiczną wsi⁹, choć na ogół zagadnienie to ujmowane było w dużo szerszej perspektywie przestrzennej¹⁰. Brak jest natomiast zupełnie prac dotyczących zróżnicowania morfoge-

⁹ Zob. E. Nejman, *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomińskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261; J. Janczak, *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55; J. Szubzdą, *Monice i inne podsieradzkie królewskiej*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, cz. 1, nr 4, s. 8–12; 2009, cz. 2, nr 2, s. 23–27; T. Figlus, *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108.

¹⁰ Por. S. Zajęczkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 2–85; S.M. Zajęczkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkiem od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974; tenże, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49; tenże, *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkie z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71; B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkie z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125; tenże, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do po-*

netycznego wsi w tym rejonie, co dodatkowo stanowiło dla autora asumpt do podjęcia pogłębionych badań w tym zakresie. Kolejno zaprezentowane zostaną wyniki studiów dotyczących rozwoju osadnictwa i form rozplanowania poszczególnych wsi usytuowanych w zachodniej części gminy Szadek. Artykuł wieńczy natomiast próba kompleksowej analizy porównawczej omawianego zagadnienia. W artykule zastosowano układ treści oparty na kryterium kolejności chronologicznej według pierwszych wzmianek o średniowiecznych osadach macierzystych, z których wydzieliły się wtórnie w XIX w. nowe kolonie poparcelacyjne.

Wielka Wieś jest osadą wiejską położoną na obszarze współczesnej gminy Szadek, której dotyczy najstarszy zapis źródłowy, gdyż odnosi się on do dokumentu z 1295 r., w którym książę Władysław Łokietek nadał rycerzowi Wilczkowi dwa wolne łany ziemi we wsi *Magna Villa*, położonej pod *civitate nostra Schadek*¹¹. Analizowana wieś wchodziła w skład domeny monarszej, co potwierdza jednoznacznie *Liber beneficiorum*¹². W świetle rejestrów poborowych z połowy XVI w. stwierdzono obecność 9 osadników gospodarujących na 3,5 łana ziemi oraz 2 łany sołeckie nadane już podczas lokacji kilka wieków wcześniej (tabl. 1). W lustracji królewskiej z 1564 r. odnotowano 10 osadników na 5 łanach¹³. Dominowały zatem nadziały półłanowe. W połowie XVII w. liczba osadników zmalała do 5, przy czym większość z nich zaliczała się do grupy niepełnołanowych kmieci i zagrodników¹⁴. Liczba ta nie zmieniła się aż do końca okresu staropolskiego¹⁵. Już u zarania epoki nowożytnej w Wielkiej Wsi ukształtował się komponent morfologiczny w postaci folwarku, co potwierdza lustracja z 1564 r. i funkcjonował aż do końca XIX w. Analiza mapy Prus Południowych oraz mapy Kwatermistrzostwa wskazuje, że badana osada miała charakter krótkiej ulicówki, rozwiniętej na osi północ-południe wzdłuż drogi omijającej Szadek od zachodu, z Szadkowic w kierunku Karczówka. Od północy zwieńczenie osi kompozycyjnej stanowiło założenie folwarczne (ryc. 1 i 2). W II połowie XIX w.

łowy XVII wieku, „Zeszyty Naukowe UL” 1955, Ser. 1, z. 1; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. I, Warszawa 1904; R. Chomać, *Zmiany własnościowe struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 159–251.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, nr 157, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1878.

¹² *Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej* (dalej: LBL), wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880, s. 440–441.

¹³ Por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565* (dalej: LWWK 1564), cz. 1, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963, s. 15–17, 19–20, 48–53.

¹⁴ Por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (dalej: LWWK 1659–1665), cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 103–104, 108–109, 163–164.

¹⁵ Por. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789* (LWWK 1789), cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1, *Powiaty sieradzki i szadkowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulskim, J. Pakulski, Toruń 2004, s. 193–194, 201, 207–208, 213–216.

doszło do procesów regulacyjnych. Siedlisko wsi zupełnie zmieniło swoją lokalizację i zostało rozmierzone od nowa na południe od pierwotnego, wzdłuż drogi prowadzącej z Szadku do Kromolina (w rejonie wcześniejszego przysiółka Gackie). Przyjęło postać rzędówki z indywidualnymi, szerokimi, ukośnymi pasmami gruntów oraz zabudową zlokalizowaną jednostronnie po północnej stronie drogi. W okresie wytyczenia wieś poregulacyjna liczyła sobie 12 domów¹⁶. Układ ten zachował się w niezmienionej formie do dziś. Folwark pozostał natomiast *in situ* i liczył 3 domy (zob. ryc. 1 w nast. art.). Uległ parcelacji w późniejszym czasie i na mapie WIG z okresu międzywojennego ma już wyłącznie postać reliktową w rejonie osady Starostwo Szadek (zob. ryc. 2 w nast. art.).

Wieś Dziadkowice pojawia się po raz pierwszy w materiale źródłowym w 1386 r. w kontekście zapiski sądowej wzmiankującej na temat badanej wsi (*Dzathcouicz*)¹⁷. W rejestrach poborowych z połowy XVI w. odnajdujemy informacje na temat 6 osadników gospodarujących na 2 łanach ziemi (tabl. 1). W latach 20. XIX w. wykazano 11 budynków zamieszkałych przez 86 osób (tabl. 2). Analiza map topograficznych z końca XVIII w. i I połowy XIX w. (ryc. 1 i 2) daje podstawę, by twierdzić, że Dziadkowice w sensie morfogenetycznym miały formę małej, nieregularnej owalnicy (względnie wsi placowo-drogowej). W jej bezpośrednim sąsiedztwie od zachodu usytuowany był folwark. W latach 80. XIX w., a zatem po uwłaszczeniu, areal folwarczny wynosił 1025 morgów, zaś włościanie uzyskali w posiadanie 188 morgów ziemi¹⁸. W II połowie XIX w. doszło do regulacji wsi, co prezentuje *Karte des Westlichen Russlands* (zob. ryc. 1 w nast. art.). Dawne siedlisko uległo całkowitej likwidacji i zostało ponownie rozmierzone w nowej lokalizacji, na północny-wschód od pierwotnego. Przyjęło przy tym formę krótkiej, luźno skupionej rzędówki, z wąskopasmowymi nadziałami gruntowymi. Folwark zachował swą niezależność jako punkt osadniczy *in situ* jeszcze w okresie międzywojennym (tabl. 2), po czym uległ parcelacji. W jej efekcie doszło do powstania pojedynczych osad rozproszonych, a rozłogi na zachód od rzędówki nadal mają kształt bloków lub w wyniku ich podziałów, przybierają formę szerokopasmową.

Karczówek to kolejna wieś podszadkowska znana już w XIV w. Po raz pierwszy wzmiankowana była w 1386 r. w księgach ziemskich sieradzkich, w których pojawia się postać Nicolausa piszącego się z tej miejscowości¹⁹. Od samego początku swego funkcjonowania wieś stanowiła niewielką osadę. Brak jest pełnych

¹⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902, t. 13, s. 315.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 12, [za:] S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski* (dalej: Koz.), t. 1, Poznań 1926, s. 96.

¹⁸ SGKP, t. 2, s. 267.

¹⁹ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 12, [za:] Koz., t. 1, s. 165.

danych ilościowych na temat wielkości wsi w rejestrach poborowych z XVI w. oprócz wzmianki na temat 3 osadników (tabl. 1). W spisie wykonanym w 1827 r. wykazano wykorzystanie tylko jednego domu mieszkalnego (tabl. 2). Na mapie Gilly'ego z końca XVIII w. oraz mapie Kwatermistrzostwa z I połowy XIX w. wieś miała formę niewielkiego przysiółka drogowego (ryc. 1 i 2). W II połowie XIX w. doszło do procesów regulacyjnych, które doprowadziły do całkowitej dekompozycji dawnego siedliska. Przyjęło ono formę układu rozproszonego w postaci nieregularnie usytuowanych zagród w obrębie nowo rozmierzonych rozłogów (zob. ryc. 1 w nast. art.). Na wschód od Karczówka, w kierunku Szadku, po ukazie uwłaszczeniowym, z terenów wykrojonych z innych osad ukształtowana została mała wieś o charakterze kolonijnym: Cesarska Łaska (ryc. 3). Nazwa wymyślona została przez rosyjskich komisarzy, a wieś została nadana za zasługi włościanom, urzędnikom lub wojskowym. Po odzyskaniu niepodległości, Rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 7 IV 1925 r. dawną nazwę zmieniono na Dziezwulin. Z czasem niewielka kolonia stała się formalnie częścią Karczówka.

Ryc. 3. Plan gruntów wsi Cesarska Łaska z 1870 r. (kolonia poparcelacyjna)

Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 441

Pierwsze wzmianki źródłowe na temat wsi Prusinowice odnaleźć można w księgach sądowych lęczyckich pod datą 1388 r., z czym wiąże się zapiska odnotowująca Andreasa piszącego się z tej miejscowości²⁰. Informacje z 1394 r., pochodzące z ksiąg ziemskich, wskazują na zarządcę tej majątności królewskiej (*Mathias, villicus de Prussinovicze*), co potwierdza przynależność własnościową

²⁰ Księgi sądowe lęczyckie od 1385 do 1419 (dalej: PKŁ), cz. 1, [w:] Teki A. Pawińskiego, t. 3, Warszawa 1897, 656.

osady²¹. W rejestrach poborowych z początku XVI w. wykazano 7,5 łana ziemi (ryc. 1). Wieś przez długi okres pozostawała w prywatnej dzierżawie. Odnotowana została dopiero w lustracji w połowie XVII w., w której podano 17 kmieci i 4 zagrodników gospodarujących na 11,5 łana ziemi²². Prusinowice były zatem jedną z największych wsi w rejonie Szadku. Na początku XIX w. dokonano spisu aż 42 budynków mieszkalnych (ryc. 2). W świetle historycznych map topograficznych z XVIII i pierwszej połowy XIX w. można stwierdzić, że wieś w sensie morfogenetycznym miała formę dużej, choć niezbyt regularnej osady drogowej, dostosowanej do warunków topograficznych związanych z doliną rzeki Pichny. W bezpośrednim sąsiedztwie siedliska jako zwieńczenie osi kompozycyjnej od północy usytuowane było duże założenie dworsko-folwarczne, a na północ od wsi zlokalizowany był dodatkowo folwark polny Henryków. Według danych z 1885 r. folwark główny obejmował 2546 morgów, z czego aż 1529 morgów lasów, folwark henrykowski 322 morgi, a włościanie prusinowscy byli w posiadaniu 143 morgów i 41 osad²³. W okresie uwłaszczeniowym doszło do całkowitej transformacji dotychczasowego rozplanowania. W obrębie tzw. Starej Wsi rozmierzono jednostronnie zabudowaną rzędówkę o wąskopasmowym układzie rozłogów. Prowadzona wieloetapowo parcelacja folwarków należących do majątku prusinowskiego zaowocowała wykształceniem kilku kolonijnych osi siedliskowych. Pierwsza, zwana Piekiełkiem, powstała wzdłuż drogi do Choszczewa z charakterystycznym, ukośnym układem gruntowym. Druga kolonia (Prusinowice-Parcela) powstała na północny-zachód od założenia rezydencjonalnego. Trzecia, nosząca nazwę Henryków, wykształciła się na bazie zlikwidowanego folwarku polnego o tej samej nazwie. Na przedłużeniu dawnego siedliska w kierunku południowo-wschodnim powstała kolejna, jednostronnie zabudowana rzędówka, zwana Pustki (ryc. 4). W skład dóbr prusinowskich wchodziła także osada folwarczno-zagrodnicza Borki. W wyniku jej parcelacji i ponownego rozmierzenia powstała wieś licząca 360 morgów i 23 zagrody. Miała ona postać długiej, luźno zabudowanej rzędówki usytuowanej na osi północ-południe wzdłuż drogi prowadzącej do wsi Zalesie. Procesy osadnicze w rejonie Prusinowic były kontynuowane. Rozległy kompleks leśny stopniowo karczowano, czego efektem było powstanie w II połowie XIX w. niewielkiego przysiółka poleśnego o nazwie Czarny Las (zob. ryc. 1 w nast. art.). Dalsza, zintensyfikowana deforestacja na początku XX w. skutkowałą parcelacją nowo pozyskanego obszaru do zagospodarowania. W efekcie powstał nieregularny układ rozproszony zagród na południowy-zachód od dawnej wsi Prusinowice, który przyjął nazwę Góry Prusinowskie (zob. ryc. 2 w nast. art.). Reasumując, na bazie przemian morfologicznych analizowanej wsi powstał wieloelementowy kompleks punktów osadniczych, z których część nie

²¹ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 57.

²² Por. LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 103–104, 108–109, 163–164, 179–180.

²³ SGKP, t. 9, s. 82.

stanowi już dziś autonomicznych w sensie administracyjnym jednostek przestrzennych. W centrum układu zachowała się natomiast dobrze struktura dawnego założenia dworsko-folwarcznego, której nadal towarzyszy czytelny układ blokowy rozłógów o charakterze poseparacyjnym.

Ryc. 4. Plan gruntów przechodzących na własność włościan wsi Prusinowice z 1884 r. (układ poparcelacyjny rzędówek i osad wtórnie rozproszonych)
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 593

Pobliska wieś Grzybów znana jest w materiale źródłowym, począwszy od 1406 r. W tymże roku pojawiła się bowiem zapiska odnotowująca Jakusza piszącego się z tejże osady²⁴. Późniejsze zapisy w księgach szadkowskich dają natomiast podstawę, by stwierdzić przynależność własnościową wsi do włości monarszej²⁵. Na podstawie rejestrów poborowych z 1552 r. jesteśmy w stanie stwierdzić, że analizowana wieś obejmowała 2 łany soltysie. Jest to bezpośredni dowód lokacji osady na prawie niemieckim. Z lustracji królewskich z 1564 r. wiemy, że pozostałe łany w liczbie 3 nie były zasiedlone. Można przypuszczać,

²⁴ AGAD, Castrensia Siradiensia, ks. II, f. 33v., [za:] Koz., t. 2, s. 137.

²⁵ AGAD, Terrestria Szadkoviensia, ks. I, f. 37.

że od XVII w. Grzybów nie stanowił już samodzielnej osady, lecz przez pryzmat posiadanych gruntów wchodził w skład sąsiednich Prusinowic, należących również do tenuty szadkowskiej dóbr królewskich. Wieś nie była notowana w kolejnych lustracjach, nie została też ukazana na mapach topograficznych do połowy XIX w. (ryc. 1 i 2). Z danych pochodzących z lat 80. XIX w. pozyskujemy informację, że Grzybów był częścią majątku prusinowskiego i obejmował 37 zagród oraz 249 morgów ziemi²⁶. Zarejestrowany został zatem stan po regulacji, w wyniku której wykształciła się nowa osada, lecz nawiązująca do dawnych tradycji toponimicznych. Przyjęła ona formę długiej, luźno zabudowanej jednostronnie rzędówki z pasmowym, indywidualnym układem rozłogów, który w niemal identycznej postaci przetrwał do czasów współczesnych (zob. ryc. 2 w nast. art.). W jej pobliżu pojawiła się ponadto niewielka osada rozproszona późniejszego pochodzenia o nazwie Grzybów-Wolniaki.

Pierwsze zapiski źródłowe na temat wsi Szadkowice pochodzą z 1392 r. i dotyczą faktu dokonania lokacji na prawie średzkim tej osady przez starostę sieradzkiego Jana z Tęczyna oraz sprzedaży sołectwa Piotrowi, kmieciowi ze wsi Dubie. Wspomniany dokument określał uposażenie sołtysa, jego obowiązki i uprawnienia oraz powinności osadników²⁷. Wieś przynależała początkowo do starostwa grodowego sieradzkiego, a następnie tenuty dóbr królewskich z siedzibą w Szadku²⁸. W rejestrach poborowych z XVI w. stwierdza się liczbę 5 łanów ziemi i 5 kmieci pełnorolnych (tabl. 1), a ponadto 1 łan przynależny do sołtysa. W świetle lustracji królewskich z 1564 r. pozyskujemy informację na temat istnienia folwarku w Szadkowicach o areale 2 łanów²⁹. W latach 20. XIX w. wieś obejmowała już 16 domów, uwzględniając folwark oraz osadę młyńską założoną przy rzece Pichnie. Analiza historycznych map topograficznych (ryc. 1 i 2) pozwala stwierdzić, że badana wieś miała w sensie morfogenetycznym postać ulicówki, której oś kompozycyjna przebiegała w kierunku północ-południe i zwieńczona była komponentem folwarcznym. Pod koniec XIX w. wieś liczyła 10 domów i 127 mieszkańców, folwark zaś 7 domów i 25 mieszkańców³⁰. Procesy regulacyjne, jakie miały miejsce w połowie XIX w. doprowadziły do dekompozycji układu przestrzennego i rozmierzenia na nowo siedliska w formie kolonijnej (zob. ryc. 1 i 2 w nast. art.). W wyniku późniejszej parcelacji folwarku wykształcił się natomiast kolejny układ rozproszony, prostopadły w stosunku do pierwotnej osi siedliskowej, znany pod nazwą Szadkowice-Kolonia. Na północ od Szadkowic powstał układ rozproszony osady Ogrodzim (dawniej Ogrodzieniec), która w kierunku tzw. Starostwa

²⁶ SGKP, t. 9, s. 82.

²⁷ Teki Pstrokońskiego, 3344, f. 196–197, [za:] S. Zajączkowski i S.M. Zajączkowski (dalej: Zaj.), *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 132.

²⁸ LBL, t. 1, s. 440–442.

²⁹ LWWK 1564, cz. 2, s. 49–53.

³⁰ SGKP, t. 11, s. 763.

przekształciła się w kratownicę na skutek rozwoju zabudowy podmiejskiej Szadku w kierunku południowym.

Na obszarze gminy Szadek notujemy dwie wsie o zbliżonym nazewnictwie: Kotliny i Kotlinki. Pierwsza wzmianka dotycząca osady Kotliny pojawia się w księgach grodzkich sieradzkich i pochodzi z 1407 r. Zapiska ta odnotowuje Dobka piszącego się z tej miejscowości³¹. Nazwa osady pojawia się wielokrotnie w źródłach z tego okresu³². Z początku XVI w. odnajdujemy informację, zgodnie z którą we wsi *Cothlinka* oprócz części szlacheckiej osady, istnieją także nadziały przynależne do kościoła w Szadku³³. Rejestry poborowe z tego okresu odnotowują już wyłącznie wieś o nazwie Kotlinki o podwójnej przynależności własnościowej, z czego część szlachecka należąca do Wężyków była okresowo opustoszała³⁴. Nazwa Kotliny znika następnie w materiale źródłowym tej proveniencji. Można przypuszczać, że obie wsie były funkcjonalnie powiązane. Analiza danych z XIX w. potwierdza, że Kotliny (niekiedy pisane jako Kotlin) stanowiły oddzielny punkt osadniczy w postaci folwarku, który rozwijał się w izolacji przestrzennej względem położonej w niedalekiej odległości wsi kmieco-zagrodniczej Kotlinki. W rejestrach poborowych z połowy XVI w. pojawia się informacja na temat 3 osadników gospodarujących na 2,5 łana ziemi (tabl. 1). Z początku XIX w. dysponujemy już danymi dla obu wsi. W Kotlinach zanotowano 3 domy i 16 mieszkańców, w Kotlinkach zaś 7 domów i 83 mieszkańców (tabl. 2). W świetle analizy mapy Gilly'ego oraz mapy Kwatermistrzostwa można stwierdzić, że Kotlinki w sensie morfogenetycznym miały formę owalnicy, natomiast Kotliny stanowiły folwark z towarzyszącą mu osadą zagrodniczą (ryc. 1 i 2). Niezależnie od folwarku zwanego Kotlin, w Kotlinkach również wykształciło się niewielkie założenie folwarczne, sprzężone z zabudową kmieco-zagrodniczą. Procesy regulacyjne spowodowały transformację dotychczasowego rozplanowania owalnicy. Doszło do rozluźnienia zabudowy i przebudowy układu komunikacyjnego, tym niemniej do dziś dostrzec można wygiętą łukowato drogę wieńczącą południową część zabudowy dawnego siedliska, co niewątpliwie stanowi relikwyt wcześniejszej wsi placowej. W niewielkim stopniu regulacji poddano zaś Kotliny, które w świetle planu archiwalnego z 1886 r. nadal stanowiły wieś folwarczno-zagrodniczą, o powierzchni wynoszącej 422 morgi (ryc. 5). Uregulowane Kotlinki liczyły zaś 25 osad, do których przypisanych było 95 morgów ziemi³⁵. Oba folwarki przetrwały do końca okresu międzywojennego, po czym uległy parcelacji. Dały przy tym początek osadom typu kolonijnego, wskutek czego Kotliny i Kotlinki tworzą współcześnie jedno, zespolone, choć luźno skupione pasmo osadnicze.

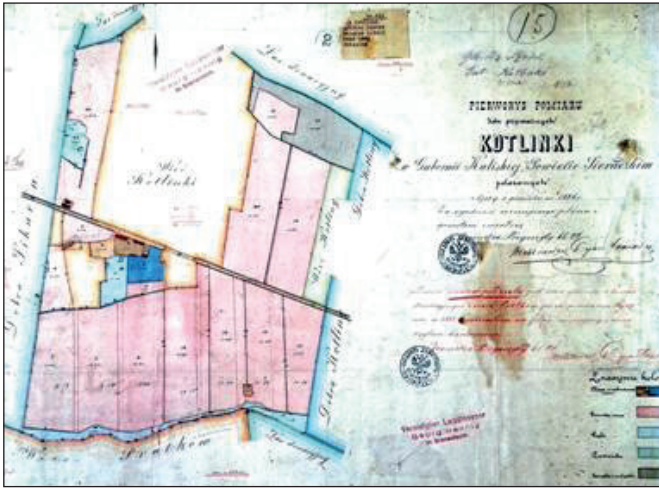
³¹ AGAD, Castrensia Siradiensia, ks. I, f. 89, [za:] Koz., t. 2, s. 106.

³² Np. AGAD, Terrestria Szadkoviensia, ks. II, f. 107 (zapiska z 1424 r.).

³³ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), cz. IV/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, nr 448 (zapiska z 1508 r.).

³⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego* (dalej: PW), t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 187, 228.

³⁵ SGKP, t. 4, s. 495.

Ryc. 5. Pierworys pomiaru dóbr prywatnych Kotlinki (ob. Kotliny) z 1886 r.
(osada folwarczno-zagrodnicza)
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 467

Późniejsze wzmianki źródłowe odnaleźć można w stosunku do wsi królewskiej Kobyla (obecnie Kobyla Miejska). Odnosi się ona bowiem do roku 1417 r., kiedy to w księgach ziemskich szadzkowskich odnotowano sołtysa (*scultetus*) tej wsi³⁶. W *Liber beneficiorum Jana Łaskiego* z początku XVI w. pojawiają się dwie niezależne wzmianki: pierwsza wskazuje na wieś o tej nazwie, położoną w parafii szadzkowskiej, druga podaje przynależność do parafii w Rossoczycy³⁷. Stanowi to potwierdzenie faktu powstania przed tym okresem kolejnej wsi o nazwie Kobyla, która stanowiła tym razem własność szlachecką. Stan ten potwierdzają także dane zgromadzone w rejestrach poborowych z XVI w.³⁸ Dopiero później nastąpiło zróżnicowanie toponimiczne obu wsi, gdyż od końca tego wieku odnajdujemy już w odniesieniu do Kobyli szlacheckiej dodatkowo człon: Chmielowa³⁹. Kobyla wchodząca w skład dóbr monarszych obejmowała w połowie XVI w. 8 osadników gospodarujących na 4 łanach ziemi (tabl. 1). W latach 20. XIX w. odnotowano tu 10 zagród, które zamieszkiwały 84 osoby (tabl. 2). W świetle dostępnego materiału kartograficznego w postaci historycznych map topograficznych można stwierdzić, że mamy do czynienia z formą przypominającą ulicówkę, względnie częściowo uregulowaną wieś drogową, dostosowaną do warunków topograficz-

³⁶ AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 7, [za:] Koz., t. 1, s. 182.

³⁷ LBL, t. 1, s. 440, 442.

³⁸ PW, t. 2, s. 187, 229–230.

³⁹ Koz., t. 1, s. 182 (na podstawie Ksiąg podkomorskich sieradzkich, ks. V, f. 46v. – zapiska z 1600 r.).

nych doliny Pichny (ryc. 1 i 2). W XIX w. Kobyła Miejska jako wieś rządowa uległa regulacji, która doprowadziła do całkowitej dekompozycji dotychczasowego rozplanowania. W jej efekcie doszło do likwidacji dawnego siedliska i jego ponownego rozmierzenia. Przyjęło ono kształt jednostronnie zabudowanej rzędówki, której towarzyszył pasmowy układ rozłogów (zob. ryc. 1 i 2 w nast. art.). Oś siedliskowa była nadal równoległa do biegu rzeki, ale nieco bardziej od niej oddalona. Forma ta w niemal identycznej postaci przetrwała do współczesności.

Kobyła Chmielowa jest natomiast wsią położoną na zachód od Szadku. Rejestry poborowe z XVI w. wskazują na dużą dynamikę areалу chłopskiego: od 1,5 do 2,5 łąnów przy 9 osadnikach w 1552 r. (tabl. 1). Na początku XIX w. odnotowano tu 20 domów zamieszkałych przez 171 osób (tabl. 2). Analiza najstarszych map topograficznych do połowy XIX w. daje podstawę, by stwierdzić, że mamy do czynienia z dużą wsią drogową, ze zwartą zabudową po obu stronach drogi równoległej do biegu cieków Brodnia (ryc. 1 i 2). Według danych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z lat 80. XIX w. folwark obejmował 1111 morgów ziemi, rozmierzono 7 zagród, a włościanie otrzymali w posiadanie 68 morgów. Poregulacyjny układ wsi miał charakter obustronnie zabudowanej rzędówki. Stanowiła ona jedną całość z położoną na południe wsią Boczki, z którą wchodziła w skład jednego kompleksu majątkowego. Jednocześnie na zachód od Kobyli Chmielowej wytyczono nową osadę w postaci rzędówki na osi wschód-zachód, z jednostronną zabudową po południowej stronie drogi i pasmowymi nadziałami gruntowymi (zob. ryc. 1 i 2 w nast. art.). W okresie powstania wieś o nazwie Boczki Kabyłskie (obecnie Boczki Nowe) obejmowała 11 zagród z gruntami liczącymi łącznie 92 morgi⁴⁰.

Ryc. 6. Plan gruntów włościan wsi Kromolin z 1886 r. (rzędówka poregulacyjna)
Źródło: APŁS, Zb. kartogr., sygn. 503

⁴⁰ SGKP, t. 4, s. 209.

Pierwsze dane w źródłach pisanych na temat Kromolina pochodzą z 1417 r. Zapiska ta zawarta jest w księgach ziemskich szadkowskich i dotyczy kmiecia Mirka, piszącego się z tej miejscowości⁴¹. Badana wieś wchodziła w skład domeny monarszej, o czym dowiadujemy z późniejszych informacji w Metryce Koronnej, a ponadto pozyskujemy informację o wójtostwie, co wskazuje na lokacyjny charakter osady⁴². W rejestrach poborowych z połowy XVI w. odnotowuje się 8 osadników gospodarujących na 3 łanach ziemi (tabl. 1). W lustracji królewskiej z 1564 r. pojawia się wzmianka o 4 łanach, co sugeruje dominację nadziałów półłanowych w tym czasie⁴³. W XVII i XVIII w. areał gruntów nadany przy lokacji pozostaje stały, zmienia się natomiast dynamicznie liczba osadników⁴⁴. Na początku XIX w. odnotowano 13 domów i 89 mieszkańców (tabl. 2). Nie ma żadnych danych źródłowych wskazujących na istnienie w tym miejscu folwarku w okresie staropolskim. Analiza historycznych map topograficznych do połowy XIX w. pozwala uznać, że w przypadku Kromolina mamy do czynienia z niewielką, zwartą ulicówką (ryc. 1 i 2). W okresie uwłaszczeniowym przeszła ona diametralną transformację swego rozplanowania. Przyjęła postać długiej rzędówki rozlokowanej na osi wschód-zachód, z luźną zabudową usytuowaną po północnej stronie drogi i pasmowym, indywidualnym układem rozłogów, co ilustruje archiwalny plan wsi z 1886 r. (ryc. 6). Późniejsza likwidacja pobliskich dóbr majorackich i ich parcelacja spowodowała powstanie w pobliżu nowego układu ruralistycznego⁴⁵. Mianowicie w połowie drogi pomiędzy Starostwem Szadkowskim a wsią Kotliny wykształcił się w okresie międzywojennym rozproszony układ Kromolina Nowego, któremu towarzyszy w przeważającej mierze blokowy schemat organizacji przestrzennej rozłogów (zob. ryc. 1 i 2 w nast. art.).

Sikucin jest kolejną wsią podszadkowską, która odnotowana jest w źródłach po raz pierwszy na początku XV w. Precyzyjniej rzecz ujmując, wzmianka na jej temat pochodzi z 1417 r. i odnosi się do ksiąg grodzkich, w których pojawia się postać *Oczanch de Szichuczino*⁴⁶. W zapisach źródłowych z tego wieku nazwa wsi wyraźnie ewoluuje. Odnajdujemy m.in. formę Sicuczyno i Szykuczyno⁴⁷. Rejestry poborowe z XVI w. wskazują na liczbę od 2 do 4 łanów ziemi w zależności od okresu oraz 9 osadników (tabl. 1). W latach 20. XIX w. odnotowuje się 12 domów zamieszkałych przez 150 osób (tabl. 2). Historycz-

⁴¹ AGAD, Terrestria Szadkoviensia, ks. I, f. 37, [za:] Koz. t. 1, s. 207.

⁴² MRPS, IV/1, nr 2116 (zapiska z 1557 r.).

⁴³ Por. LWWK 1564, cz. 2, s. 15–17, 19–20, 48–53.

⁴⁴ Por. LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 103–104, 108–109, 163–164; LWWK 1789, cz. 2, t. 1, s. 193–194, 201, 207–208, 213–216.

⁴⁵ SGKP, t. 4, s. 694.

⁴⁶ AGAD, Castrensia Siradiensia, ks. III, f. 210, [za:] Koz., t. 1, s. 196.

⁴⁷ AGAD, Terrestria Szadkoviensia, ks. II, f. 99v. (zapiska z 1424 r.).

ne mapy topograficzne dają podstawę, by twierdzić, że Sikucin miał pierwotnie formę niewielkiej wsi drogowej, dostosowanej układem do przepływającej obok rzeki Brodnia. Oś kompozycyjna od strony wschodniej zwieńczona była założeniem folwarcznym (ryc. 1 i 2). W wyniku procesów regulacyjnych nieznacznie zmieniono pierwotną strukturę przestrzenną siedliska, rozmierzając ponownie 11 osad, które zajmowały 20 morgów ziemi. Folwark sikuciński w 1877 r. obejmował zaś 529 morgów ziemi⁴⁸. Procesy parcelacyjne rozpoczęły się na przełomie XIX i XX w. i zaowocowały całkowitą likwidacją folwarku. Na jego miejscu pojawiła się, odnotowana w okresie międzywojennym, kolonia (tabl. 2), która do dziś wykazuje charakter osiedla rozproszonego wtórnie. Na północ od niej, w wyniku kompleksowej parcelacji, pojawił się ponadto regularny układ rzędówki rozplanowanej na osi północ-południe, z zabudową jednostronną, po wschodniej stronie drogi i pasmowym układem gruntowym. Nowo wytyczona wówczas wieś nosi do dziś nazwę Jamno. Na południe zaś wykształciła się niewielka osada rozproszona zwana Chamentowem, obecnie Hementowem (zob. ryc. 2 w nast. art.).

Wieś Boczki mogła prawdopodobnie powstać na początku XV w. Pierwsze wzmianki źródłowe na temat jej istnienia pojawiają się w roku 1419. Na podstawie ksiąg ziemskich dowiadujemy się, że Boczki wraz osadami *Roszocicza et Ocranlicza* przeszły drogą zamiany z rąk Stanisława z Rossoczyca w posiadanie jego brata Jaranda⁴⁹. Od samego początku swego funkcjonowania Boczki były niewielką osadą. W rejestrach poborowych z XVI w. odnotowano zaledwie 1,5 łana ziemi chłopskiej oraz 5 osadników (tabl. 1). Na początku XIX w. zarejestrowano tylko 3 domy zamieszkałe przez 19 osób (tabl. 2). Z analizy historycznych map topograficznych wynika, że miejscowość miała formę niewielkiej wsi drogowej, a wręcz przysiółka drogowego, którego bardzo ważnym komponentem morfologicznym było zlokalizowane bezpośrednio na południe od osady, po drugiej stronie rzeki Brodnia, założenie folwarczne (ryc. 1 i 2). Po uwłaszczeniu chłopów, w tabelach gruntowych wykazano 151 morgów należących do włościan oraz 1106 morgów dworskich⁵⁰. Reformy agrarno-własnościowe spowodowały regulację siedliska w bardziej zwartą formę, dwustronnie zabudowanej rzędówki (obecnie tzw. Boczki Stare). Tworzy ona dziś jedno pasmo osadnicze z poregulacyjnym układem dawnej Kobyli Chmielowej. Folwark w tym czasie zachował swe dotychczasowe położenie oraz strukturę przestrzenną i stanowił autonomiczny punkt osadniczy jeszcze przez cały okres międzywojenny (ryc. 7). W wyniku jego parcelacji wykształcił się w późniejszym czasie kolonijny układ osady Boczki-Parcela.

⁴⁸ SGKP, t. 10, s. 609.

⁴⁹ AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 102, [za:] Koz., t. 1, s. 24.

⁵⁰ SGKP, t. 1, s. 271.

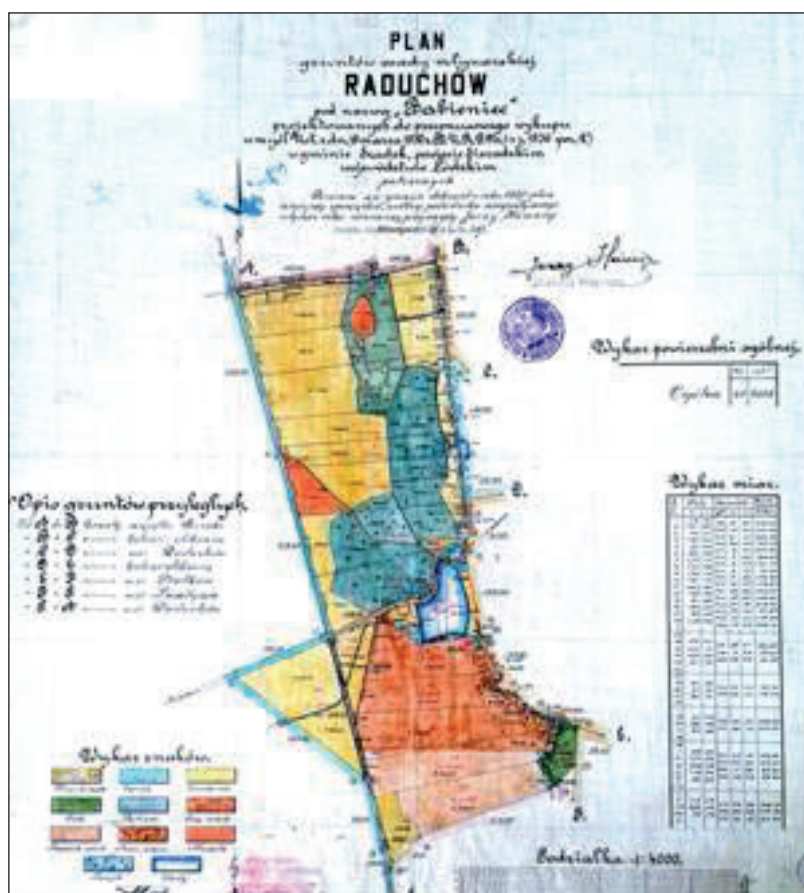

Ryc. 7. Plan majątku Boczki z lat 80. XIX w.
(folwark sprzężony z obustronnie zabudowaną osadą poregulacyjną)
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 446

Nie odnaleziono w wyniku przeprowadzonej kwerendy danych źródłowych, które wskazywałyby na wczesną metrykę historyczną wsi Reduchów (dawniej Raduchów). Pierwsze potwierdzone wzmianki na temat tej miejscowości odnaleźć można z całą pewnością dopiero w rejestrach poborowych oraz aktach wizytacyjnych z początku XVI w., gdzie potwierdzić można liczbę łąnów chłopskich oraz informację o szlacheckim statusie własnościowym⁵¹. W połowie XVI w. rejestry poborowe wskazują obecność 10 osadników, choć areal chłopski w tym okresie był bardzo zmienny i wahał się od 3 do 6 łąnów (tabl. 1). W latach 20. XIX w. wykazano 8 domów oraz 64 mieszkańców (tabl. 2). Analiza historycznych map topograficznych daje podstawę, by twierdzić, że miejscowość wykazywała układ niezbyt regularnej wsi drogowej, obustronnie zabudowanej. Zamknięcie osi kom-

⁵¹ PW, t. 2, s. 188; *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 251.

pozycyjnej siedliska stanowił zespół folwarczny (ryc. 1 i 2). Mimo przeprowadzonej regulacji gruntów, układ zabudowy zachował się dziś, oprócz oczywistych zmian o charakterze addytywnym. Tutejszy folwark stanowił oddzielny punkt osadniczy jeszcze w okresie międzywojennym (tabl. 2), po czym uległ całkowitej parcelacji. Na miejscu należących do niego gruntów powstał zaś rozproszony układ Reduchowa-Kolonii. Na wschód od wsi, w pobliżu drogi prowadzącej z Reduchowa do Sikucina funkcjonowała osada młyńska na rzece Brodnia o nazwie Bibiniec, założona jeszcze w okresie staropolskim, gdyż prezentowana jest na rękopiśmiennej mapie Gilly'ego z końca XVIII w. (ryc. 1). Przynależała ona pierwotnie do majątku reduchowskiego i miała postać niewielkiego przysiółka, któremu towarzyszył rozwijający się ewolucyjnie blokowy i blokowo-pasmowy układ rozłogów (ryc. 8).

Ryc. 8. Plan gruntów osady młyńskiej Raduchów pod nazwą Babiniec z 1937 r.
Źródło: APLS, Zb. kartogr., sygn. 479

Tablica 1. Wielkość wsi w zachodniej części współczesnej gm. Szadek w XVI w.

Nazwa miejscowości	Przynależność parafialna w XVI w.	Liczba łąnów chłopskich		Liczba łąnów w 1553 r.	Liczba osadników w 1552 r.
		1511 r.	1518 r.		
Boczki	Rossoczycza	1,5	1	1,5	5
Dziadkowice	Szadek	1,5	1	2	6
Grzybów	Szadek	b.d.	b.d.	b.d. (+ 2 sołt.)	b.d.
Karczówek	Szadek	b.d.	b.d.	b.d.	3
Kobyła (ob. Miejska)	Szadek	4	4	4	8
Kobyła Chmielowa	Rossoczycza	2	2,5	1,5	9
Kotlinki	Szadek	b.d.	2,5	2,5	3
Kromolin	Szadek	b.d.	1	3	8
Prusinowice	Szadek	6	7,5	5	16
Reduchów	Korczów	4	6	3	10
Sikucin	Szadek	2	4	2	9
Szadkowice	Szadek	5	5	b.d. (+1 sołt.)	5
Wielka Wieś	Szadek	b.d.	1,5	3,5 (+2 sołt.)	9

Źródło: Dane z lat 1511–1518: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddz. I, Ks. 24, k. 132–149 i 249–265; dane z lat 1552–1553: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddz. I, Ks. 25, k. 178–203 i 355–371, [za:] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 187–191, 228–236, 245.

Tablica 2. Porównanie stanu osadnictwa wiejskiego w zachodniej części współczesnej gm. Szadek z lat 20-tych XIX i XX w.

Nazwa miejscowości	Stan z 1827 r.		Stan z 1921 r.	
	liczba domów mieszkalnych	liczba mieszkańców	liczba domów mieszkalnych	liczba mieszkańców
1	2	3	4	5
Bobownia (ob. część Szadku)	11	93	17	160
Boczki	3	19	5	131
Boczki folwark			24	182
Boczki Nowe (d. Kobylskie)	Nie istnieje	Nie istnieje	8	81
Cesarska Łaska (ob. część Karczówka)	Nie istnieje	Nie istnieje	12	76

Tablica 2. (cd.)

1	2	3	4	5
Czarny Las – część Prusinowic	Nie istnieje	Nie istnieje	43	331
Dziadkowice folw.	11	86	4	71
Dziadkowice wieś			20	133
Góry Prusinowskie kol.	Nie istnieje	Nie istnieje	16	130
Grzybów	Brak danych	Brak danych	42	317
Hamentów	Nie istnieje	Nie istnieje	23	163
Jamno	Nie istnieje	Nie istnieje	17	102
Karczówek	1	79	29	239
Kobyła Chmielowa	20	171	16	110
Kobyła Miejska	10	84	20	174
Kotlinki kol.	7	83	14	121
Kotlinki wieś			8	56
Kotliny folw.	3	14	2	48
Kotliny wieś			3	29
Kromolin	13	89	30	237
Ogrodzim folw.	1	7	2	31
Ogrodzim wieś			11	63
Prusinowice folw.	42	402	10	330
Prusinowice wieś			40	330
Prusinowice leśn.			1	6
Reduchów folw.	8	64	2	20
Reduchów kol.			26	157
Sikucin kol.	12	150	19	121
Sikucin wieś			10	74
Szadkowice wieś i folw.	16	118	20	167
Wielka Wieś	11	102	19	151

Źródło: *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, t. 1–2, Warszawa 1827; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2, Województwo łódzkie, GUS, Warszawa 1925.

Wsie usytuowane na obszarze zachodniej części współczesnej gminy Szadek wykazują, co potwierdziła ich szczegółowa analiza, znaczne zróżnicowanie genetyczno-morfologiczne. Rozwój osadnictwa przebiegał tu wieloetapowo. Zidentyfikowano tylko jedną wieś wymienioną w materiale źródłowym w XIII w., tj. Wielką Wieś. Największa liczba wsi notowanych po raz pierwszy dotyczy XIV w.

w związku z upowszechnieniem zapisów w księgach grodzkich i ziemskich. Do wsi wzmiankowanych pierwszy raz pod koniec XIV w., należą kolejno: Dziadkowice, Karczówek, Prusinowice, Szadkowice (razem 4 punkty osadnicze). W wieku XV odnotowano natomiast w porządku chronologicznym wsie: Grzybów, Kotliny, Kromolin, Kobyla Miejska, Sikucin, Boczki (6 punktów osadniczych). W wieku XVI pojawiają się w źródłach Reduchów i Kotlinki (2 punkty osadnicze). Pomijając drobne, często efemeryczne osady, pozostałe wsie podszadkowskie wykształciły się dopiero w XIX i XX w. w wyniku procesów regulacyjno-parcelacyjnych (m.in. Hamentów, Borki i Góry Prusinowskie, Jamno).

Pod względem własnościowym zdecydowana większość analizowanych wsi była w okresie staropolskim własnością szlachty, głównie jednowioskowej. W niektórych przypadkach powstawały większe majątki ziemskie, obejmujące po kilka wsi (np. Boczki z Kobylą Chmielową). Na badanym obszarze funkcjonował także klucz majątkowy stanowiący domenę monarszą (tzw. tenuta szadkowska wydzielona ze starostwa sieradzkiego). W jej skład z obszaru podlegającego analizie wchodziły w okresie przedrozbiorowym następujące wsie: Grzybów, Kobyla, Kromolin, Szadkowice, Wielka Wieś. Wsie te, następnie, wraz innymi osadami wykształconymi z ich gruntów, stanowiły w XIX w. własność rządową lub majoracką.

Niezwykle ważnym zagadnieniem historyczno-osadniczym, które ma swoje reperkusje w sferze morfogenetycznej, jest proces lokacji na prawie niemieckim. Wsie, które przeszły lokację, najczęściej wykazują bowiem na płaszczyźnie przestrzennej cechy regularności. W jednym przypadku uzyskujemy informację wprost o przeprowadzonej lokacji (Szadkowice), w odniesieniu do Kromolina istnieją zaś zapiski źródłowe wskazujące na obecność sołtysa. Niekiedy dysponujemy natomiast danymi na temat arealu będącego w posiadaniu sołtysa (Grzybów i Wielka Wieś).

Warto przyjrzeć się także kwestii wielkości wsi w aspekcie ich arealu, liczby zabudowań i mieszkańców. W okresie wczesnonowożytnym największe pod względem liczby łąnów były: Prusinowice i Kobyla (odpowiednio 5 i 4 łąny), a pod względem liczby osadników wyraźnie wieś Prusinowice (ponad 15 osadników). Najmniejsze zaś były: Kobyla Chmielowa, Boczki, Dziadkowice (poniżej 2 łąnów) oraz Karczówek i Kotlinki (poniżej 4 osadników). Na początku XIX w. największa wieś to Prusinowice (ponad 25 domów i 250 mieszkańców), najmniejsze zaś to: Ogrodzim, Piaski, Boczki, Karczówek (poniżej 5 budynków i nie więcej niż kilkunastu mieszkańców).

Przejdźmy teraz do porównania wsi pod względem układów ruralistycznych. Analiza historycznych map topograficznych oraz uzyskanych w wyniku kwerendy archiwalnej wielkoskalowych źródeł kartograficznych pozwoliła na dokonanie próby identyfikacji typów morfogenetycznych wsi w okresie poprzedzającym procesy transformacyjne, jakie na szeroką skalę miały miejsce w XIX w. W kilku przypadkach jednoznaczna klasyfikacja okazała się problematyczna z uwagi na niedo-

kładność zachowanych materiałów i w związku z tym ma charakter hipotetyczny. W ustaleniach tych skupiono uwagę na zagadnieniu siedlisk wiejskich, w mniejszym zaś stopniu na rozłogach, których analiza była dopiero możliwa dla okresów chronologicznie późniejszych. W odniesieniu do wsi o metryce średniowiecznej i wczesnonowożytnej najczęściej rozpoznany typem morfogenetycznym okazała się nieregularna wieś drogowa z szachownicowym lub pseudoniwowym układem rozłogów. Do wsi tego typu zaliczono: Boczki, Kobylę Miejską, Kobylę Chmielową, Prusinowice, Reduchów i Sikucin. Wyróżniono także inne typy, a wśród nich: Dziadkowice i Kotlinki reprezentujące owalnice, Karczówek zaś stanowił formę przysiółka drogowego. To formy o małych i średnich rozmiarach, a ich cechą wspólną była generalnie nieregularność układu przestrzennego. Przejawiała się ona w asymetrycznym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi, brakiem wyraźnych granic zewnętrznych niwy domowej oraz nierówną wielkością, różnym kształtem oraz przebiegiem działek siedliskowych.

Udało się ponadto wskazać przykłady ulicówek z układem niwowym rozłogów. Zaliczyć można do nich: Kromolin, Szadkowice i Wielką Wieś. Charakterystyczną cechą siedlisk była ich regularność, przejawiająca się w centralnym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi oraz zaplanowanym układem drożnym. Niwa domowa miała kształt zbliżony do prostokąta lub równoległoboku, a jej granice zewnętrzne były zazwyczaj wyraźne, oddzielone od rozłogów miedzami lub drogami zagumnymi.

W okresie nowożytnym doszło, w warunkach feudalizacji stosunków społecznych, do powstania na szeroką skalę folwarków funkcjonujących na bazie pańszczyzny. Na interesującym nas obszarze proces „ufolwarczenia” zachodził intensywnie, czego efektem była duża liczba folwarków sprzężonych z dawnymi siedliskami kmiecio-zagrodniczymi. Tego typu komponenty morfologiczne wskazać można w przypadku wsi: Boczki, Kobyla Chmielowa, Kotliny, Kotlinki, Prusinowice, Reduchów, Sikucin, Szadkowice, Wielka Wieś. Można ponadto podać przykłady funkcjonowania kilku folwarków we wsi (w Prusinowicach). Zdarzały się także sytuacje, w których mamy do czynienia z izolowanym punktem osadniczym, który miał postać osady folwarczno-zagrodniczej (Kotliny).

W XIX w. na skutek wielkich reform agrarnych w Królestwie Polskim, ze szczególnym uwzględnieniem uwłaszczenia chłopów, doszło do procesów transformacji morfologicznej wsi. Większość dotychczasowych układów ruralistycznych przeszła metamorfozę swego dotychczasowego rozplanowania. W odniesieniu do wsi o wcześniejszej metryce historycznej, zdecydowana większość z nich, w związku z procesem regulacji, przyjęła formę rzędówek z pasmowym, indywidualnym układem gruntów. Do rzędówek jednostronnie zabudowanych zaliczyć można: Dziadkowice, Grzybów, Kobylę Miejską, Kromolin, Prusinowice, Wielką Wieś. Do rzędówek obustronnie zabudowanych należą: Boczki, Kobyla Chmielowa, Reduchów. Niekiedy wykształciły się także wtórnie układy kolonijne (rozproszone), do których zaliczają się: Karczówek, Kotliny, Sikucin, Szadkowice.

Taki sam podział obowiązuje w przypadku wsi poparcelacyjnych, które powstały w XIX lub XX w. w wyniku stopniowej likwidacji folwarków. Postać jednostronnie zabudowanej rzędówki przyjęły miejscowości: Boczki Nowe, Jamno, Pustki Prusinowskie, Borki Prusinowskie. Najczęściej jednak mamy do czynienia z typem osad rozproszonych, który reprezentują: Hamentów, Góry Prusinowskie, Czarny Las, Ogrodzim, Kromolin Nowy. W odróżnieniu od wschodniej części gminy, na analizowanym obszarze bardzo słabo zachowały się elementy układów przestrzennych z okresu przedregulacyjnego. W niektórych wsiach, mimo efektywnej parcelacji, zachowały się natomiast czytelne w układzie katastralnym relikty dawnych założeń folwarcznych, co szczególnie dotyczy Prusinowic i Wielkiej Wsi.

Bibliografia

Rękopiśmienne źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Ks. 24, 25.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Castrensia Siradiensia, ks. I, II, III.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Terrestria Siradiensia, ks. I, III.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Terrestria Szadkoviensia, ks. I, II.

Źródła kartograficzne

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 441, Plan gruntów wsi Cesarska Łaska z 1870 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 446, Plan majątku Boczki z lat 80. XIX w.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 467, Pierworys pomiaru dóbr prywatnych Kotlinki z 1886 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 479, Plan gruntów osady młynarskiej Raduchów pod nazwą Babiniec z 1937 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 503, Plan gruntów włościan wsi Kromolin z 1886 r.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Zbiór kartograficzny, sygn. 593, Plan gruntów przechodzących na własność włościan wsi Prusinowice z 1884 r.
Karte des Westlichen Russlands, 1911, 1:100 000, ark. D 35 Lask, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. K 5399.
Karte von Südpreußen, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 56, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.
Mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego, 1929, 1:100000, Pas 42 Słup 28 Łask–Zduńska Wola, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.860.

Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. V oraz Kol. II Sek. III, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.

Źródła drukowane

Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880.

Kodeks dyplomatyczny Polski, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, t. 2, Warszawa 1878.

Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419, cz. 1, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. 3, Warszawa 1897.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. 1, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789, cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1, *Powiaty sieradzki i szadkowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2004.

Matricularum Regni Poloniae summaria, wyd. T. Wierzbowski, cz. IV/1, Warszawa 1910.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2, *Województwo łódzkie*, GUS, Warszawa 1925.

Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, t. 1–2, Warszawa 1827.

Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Piśmiennictwo

Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, Ser. 1, z. 1.

Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125.

Chomać R., *Zmiany własnościowe struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 159–251.

Figlus T., *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108.

- Figlus T., *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem M. Kuleszy, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. I, Warszawa 1904.
- Janczak J., *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55.
- Koter M., *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze” 1974, Ser. 2, z. 55, s. 3–16.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.
- Nejman E., *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomierskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek, Załącznik nr 1 do uchwały nr XXV/178/2012 Rady Gminy i Miasta Szadek z dnia 28 listopada 2012 roku.*
- Szubzda J., *Monice i inne podsieradzkie królewsczyzny*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, cz. 1, nr 4, s. 8–12; 2009, cz. 2, nr 2, s. 23–27.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, nr 163, Wrocław 1995.
- Zajązkowski S., Zajązkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970.
- Zajązkowski S.M., *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974.
- Zajązkowski S.M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49.
- Zajązkowski S.M., *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71.
- Zajązkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII – XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 2–85.

[Wpłynęło: marzec; poprawiono: czerwiec 2016 r.]

MORPHOGENESIS AND CHANGES IN THE LAYOUT OF VILLAGES IN THE CONTEXT OF SETTLEMENT DEVELOPMENT IN THE WESTERN PART OF SZADEK MUNICIPALITY

Summary

The paper presents results of geographical and historical research on morphogenesis and changes in spatial structures of villages in the western part of Szadek municipality. 32 villages west of the river Pichna have been examined. The research was based on historical

cartographic sources, including topographic maps and archival plans of these settlements. A comparative analysis of these materials, from a dynamic perspective, made possible the reconstruction of the initial spatial structures and their subsequent transformations. The origins and processes of evolution of rural structures are discussed in the context of development of settlement in this area, based on source documents from the Middle Ages up to the 20th century.

Keywords: rural settlement, morphogenesis, changes in spatial structures, Szadek municipality.